

HEGEMONIA, OSZTÁLY ÉS HATALOM A KÉSŐ GYÖRGY-KORI ÉS A KORAI VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN: KULTÚRFÖLDRAJZI MEGKÖZELÍTÉS

A 18. század végén és a 19. század elején a korábban uralkodó szerepet betöltő földtulajdon egy dinamikus és rendkívül sikeresen feltörekvő erő, nevezetesen a tőke kihívásával szembesült. A földtulajdonosi és a tőkés érdekelttség viszonya ezen időszak alatt mindvégig két társadalmi „osztály” sorsának alakulásában formálódott, a nemzetgazdaság fejlődési szeszélyei s a gyorsan változó belső politikai orientációk függvényében. Az, hogy vajon E. P. Thompson (s vele együtt Gray és Poulantzas) nézőpontját fogadjuk el,¹ aki szerint a földtulajdonosi érdekek nem alkottak különálló társadalmi erőt, hanem csak a tőke részét képezték a vizsgált időszakban, avagy az alternatív megközelítést választjuk-e Weiner és társai nyomán – miszerint éppen a földhöz kötődő konvenciók és szabályok determinálták a középosztály társadalmi ambícióit és politikai aspirációit is² –, részben teoretikai elkötelezettségünkön (a marxista *osztály* vagy weberi *státuszcsoport* fogalmak közti választáson)³ múlik, részben azon, hogy inkább a gazdaságnak vagy inkább a kultúrának tulajdonítunk-e magyarázóerőt a társadalmi struktúra leírásában, részben pedig a tőke és a föld közötti harc kulcsfontosságú mozzanataira vonatkozó interpretációnk módján. Míg teljesen tűnik az egyetértés a szóban forgó nagyléptékű társadalmi változások *eredményeit* illetően, vagyis hogy a földbirtokos arisztokrácia meghatározó szerepét és politikai hatalmát (az államgépezet irányítását) a sajátos társadalmi összetételű polgárság vette át, de nincs kizárólagosan érvényes értékelés sem arról, hogy milyen mechanizmus szerint zajlott le mindez (az arisztokrácia kapitulációja vagy a polgárság előretörése révén; társadalmi, politikai, kulturális vagy gazdasági folyamatokról van-e szó; *ad hoc* vagy intézményesen szervezett történésekről), sem pedig arról, hogyan alakult át a két társadalmi csoport által használt ideológia pozíciócseréjüket követően. Az itt felvázolt érvelés abból indul ki, hogy a földtulajdonosok és a polgárság különálló társadalmi osztályként léteztek a 18. és a 19. század folyamán, megtartván eltérő kulturális tradícióikat és ideológiai szemléletüket, nem is szólva gazdasági érdekeikről. A földtulajdon hatalmi és politikai erejének csökkenése ellenére sem olvadt bele a tőkés érdekelttségekbe, megtartotta különállását – igaz, jelentős áldozatok árán. Mindezeket túl tanulmányunk bizonyítani igyekszik azt is, hogy az erőeltolódást kulturális és gazdasági folyamatok egyaránt segítették. Bár a polgári emancipáció lehetőségét a földtulajdon gazdasági hanyatlása teremtette meg, a középosztály hegemóniájának kialakulása mindeneleképp a kultúra intézményeiben és eszközeivel zajlott. Így például alapvetően kulturális folyamatként ment végbe a földbirtokos arisztokráciának a legfelső politikai hatalomból való kiszorítása, illetve a 19. század folyamán a munkásosztálynak a polgári öntudattal való konfrontálódása (csakúgy mint a föld, a paternalizmus, s a patricius értékek által determinált társadalomszerveződés tradícióinak visszaszorulása). Ez valójában abból következik, hogy tágabb értelemben a társadalmi kapcsolatok „normál” működése, vagyis a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségi viszonyok intézményesülése a domináns, hegemon szerepet betöltő erő kulturális értékein és azok (tudatos vagy ke-

vésbé az) manipulatív érvényesítésén nyugszik. Ugyanakkor fontos leszögeznünk két dolgot is: *először*, a szóban forgó változások nem egy gondosan megalkotott terv kivitelezésének eredményei. Távol áll tőlünk, hogy a folyamatok mechanikus irányíthatóságát és megismerhetőségét hirdessük, mint ahogy ez nagymértékben csökkenti Foster érdemeit is a témánkhöz több ponton kapcsolódó, a polgárság – munkásosztály viszonyt és annak 19. századi alakulását elemző kutatásaiban.⁴ Mint ahogy azt majd látni fogjuk, a kultúra alapvető fontosságú szerepe a hegemonia elérésében nem jelenik meg a történelmi események szereplői számára nyilvánvalóan felismerhető, értékelhető, és irányítható tényezőként, ez csak a retrospektív elemzés számára lesz kézenfekvő és csábító gondolat. A társadalmi normákat hordozó kultúra tehát elsősorban – lényegükből következően – a nem tudatosan szerveződő folyamatokon keresztül hat: olyan a hatalomhoz vezető erő, amely az adott történelmi szituációban nem ismerhető fel és nem hasznosítható közvetlenül. Ebből következik, hogy a 18. század végén és a 19. század elején lejátszódó politikai és társadalmi fejlődés nem értelmezhető pontos tudás alapján cselekvő szereplők jól átgondolt lépéseinek eredményeként. A hegemonia kialakulása nem mechanikus történések láncolata, formái pedig nem kezdettől létező struktúrák elterjedésének gyümölcsei. *Másodszor*, fontos látnunk, hogy minden osztályelmeleten nyugvó teória monolitikus jellegű, mind a társadalmi osztályok elkülönülése, mind pedig az ezeket jellemző ideológia fejlődésének interpretálása tekintetében. Jó példa erre az, hogy a viktoriánus kori burzsoázia a földtulajdonosokkal szemben kialakult konfliktusból győztes és domináns erőként került ki, de az ott szerzett tapasztalatok megváltoztatták összetételét és értékrendjét. A 19. század közepének burzsoá tudata már nem volt azonos a 18. század közepén élővel: megenyhült, megszelídült, átértelmezte korábbi manifesztációinak extrém republikánizmusát, s jócskán eltávolodott élénk radikalizmusától. Mindazonáltal a polgárság nem minden tagja folytatta ugyanolyan lelkesedéssel a politikai hatalomért vívott harcot. A *nagypolgárság* (az ipari forradalom legrégebb és leggazdagabb kereskedőcsaládjai) mind inkább közeledni látszott a földhöz kötődő presztízshöz és értékekhez, s az ily módon formálódó státuszuk természetesen a konzervativizmus irányába terelte őket. Ezek a családok, bár valaha az elismerésért és a hatalomért folytatott harc élenjárói voltak, idővel már nagyobb affinitást tanúsítottak a földbirtokos érdekek, s kevesebbet az általános polgári értékek iránt (és megint csak bizonyos kulturális újraorientálódáson keresztül). A földbirtokos réteg számára viszont, miközben a politikai kezdeményezőszerepet immáron végképp át kellett adnia a középosztálynak, a polgárság bizonyos elemeivel való együttműködés lehetőséget adott gazdasági és kulturális pozícióik, valamint megtépzott társadalmi státuszuk maradványainak átmentésére. Az *érdekházasság* a földtulajdon és a pénz találkozásának formájában (általában egy arisztokrata ifjú házassága egy feltörekvő *újjgazdag* családból származó, tekintélyes hozománnyal rendelkező leánnyal) gazdasági engedményeken alapult, de messzemenő előnyökkel is járt. Ugyanakkor a polgárság is engedni látszott saját társadalmi osztályához fűződő lojalitásából a tovább emelkedés reményében, s így a rugalmasság legalább olyan rangot nyert gondolkodásában, mint az ideológiai következetesség és az elvont értelmű konvenciók. Ha pedig egyszer a hegemoniát megosztotta, akkor az annak megőrzését szolgáló ideológiával is hasonlóképpen kellett bánnia.

Összefoglalva tehát, e tanulmány a tőkének és a földnek a 18. század második és a 19. század első felében zajló s eddig kevésbé feltárt harcát kívánja bemutatni; ennek során megkísérli a kultúra fogalmát – mint a társadalmi rétegek formálódásának, változásának és kapcsolatának médiumát – újraértelmezni.⁵

Hegemónia, ellenhegemónia, társadalmi erő

A „hegemónia” fogalmának tartalma bizonyos pontokon érintkezik az „ideológia”, definíciójával, számos vonatkozásban azonban eltér attól: egyrészt túllép az ideológián azáltal, hogy transzformálja és beépíti annak absztrakt ideáit a *gyakorlatba* (miközben tompítja és igazolja is annak előfeltevéseit a széles körű elterjesztés és „érvényesítés” által), másrészt átalakítja az ideológia által kínált formális tudatosságot. Ily módon, bár a hegemónia nem veszi át azokat a jelentéseket, vagy értékeket és hitet, amelyet az ideológia szigorúan megfogalmaz, mégis magába építi ezeket a mindennapi élet társadalmi relációiból származó tapasztalat jóval kevésbé formális és megmagyarázott, ennél fogva jóval kevésbé absztrakt tudatos elemeivel együtt. A dominancia és az alárendeltség viszonyai tehát a következőképpen írhatók le:

„bennük mint a tudat gyakorlati megjelenésében a teljes életvalóság ölt testet, így nem csak a politika és a gazdaság szférája, hanem az emberek személyiségének és viszonyainak teljes szubsztanciája, olyan gazdasági, politikai és kulturális struktúrák, amelyek végül is a többség számára az egyszerű tapasztalat és a józan ész korlátaiból és kényszereiből fakadnak”⁶

A hegemónia fenti definíciója, vagyis a „teljes és megélt kultúra” rögtön két következtetéshez vezet.⁷ Először, ha a hegemóniát a kultúrába való beágyazottságában és mint egy közösen megélt tapasztalatot értelmezzük, az uralkodó csoport, illetve ellenlábásának vizsgálata során a társadalmi csoportok szerveződésének leírásakor használt szokásos faktorok – legyenek akár politikaiak, akár gazdaságiak – elégtelennek bizonyulnak ahhoz, hogy a társadalom szövetének finomságait érzékeltessék. Másodsor, új utakat választhatunk annak leírására, hogy a kulturális asszimiláció és egyáltalán a kultúra önmagában milyen szerepet játszik a társadalmi ideálok és viszonyok formálódásában. A marxista szemléletű elemzések többségében a kultúra és a kulturális tevékenység más struktúrák működéséből táplálkozik, az előzetesen kifejlesztett gazdaság és társadalom reflexióinak terméke:⁸ vagyis, ha a kultúra alapvető fontosságát nem is tagadják, szerepének jelentőségét korlátozzák, s az „érdemibbnek” tartott – gazdasági és politikai – tényezők által determinált gyakorlat keretei között vélik leírhatónak. Gramsci koncepciójában a kultúra eme funkcionális alárendeltségének és elválasztásának nincs nyoma. Itt a kulturális folyamatok a társadalmi viszonyok aktuális elrendeződésének részei, nem utolsósorban amiatt, mert e folyamatok sokkal inkább beépülnek a mindennapi tevékenységbe, mint ahogyan azt a gazdaság- és társadalomelmélet absztrakciói jelzik. A közös kulturális kötelek segítik a társadalom tagjait abban, hogy egyesekkel a közös, míg másokkal szemben az eltérő érdekeiket megfogalmazzák, amely tény a politikai gazdaságtant jóval csekélyebb mértékben foglalkoztatja.⁹

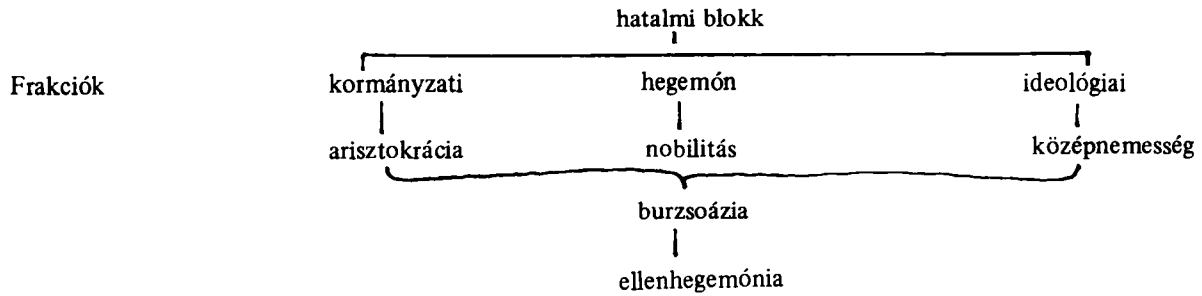
Tehát, a hegemonia általunk leginkább elfogadhatónak vélt koncepciója – amely túlmegy az ideológia és az osztálytudat tartalmán – központi és meghatározó szerepet tulajdonít a társadalmi csoportok kulturális poggyászának az uralomért vagy a szabaddá válásért folytatott harcban, mely poggyász értékei beépülnek a folyamat „egészsébe”. Williams-et idézve:

„A hegemonia gyakorlása mindig folyamatot jelent. Legfeljebb csak analitikus megközelítésben rendszer vagy struktúra. Tulajdonképpen meghatározott hatóerejű és korlátú cselekvések, kapcsolatok és tapasztalatok komplex együtteséről van szó. A gyakorlatban a hegemonia soha nem egyrétegű. Belső struktúrái nagyon is tagoltak, amelyet konkrét elemzés tárhat fel. Ezenkívül (s ez alapvető, ha visszaidézzük a koncepció magvát), a hegemonia nem egyszerűen a dominancia passzív megtartásaként működik: folyamatosan meg kell újítani, újraalkotni, megszervezni és változtatni.”¹⁰

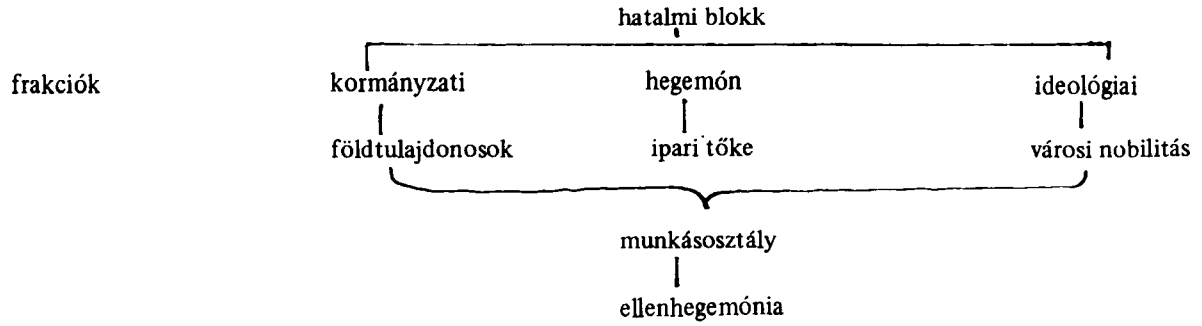
A hatalmi blokk – az egymással kooperáló érdekcsoportok tömörülése – nem egyetlen hegemon csoport megfelelője, hanem a politika, a kultúra, valamint az ideológia terén domináns társadalmi rétegek változékony szövetsége, amely rétegek a társadalom legkülönbözőbb osztályainak részei. Vagyis a hatalmi blokk több „rekeszből” áll: az egyik irányítja az államgépezetet (a kormányt, a törvénykezést, a fegyveres erőket stb.), egy másik a „társadalompolitikáért” felelős, megint egy másik pedig az előbbieket politikájának végrehajtását szervezi a hegemonia csatornáin keresztül. Noha a rekeszeknek megfelelő társadalmi csoportok között időnként átfedés tapasztalható, sőt időnként pontosan egybeesnek, biztosan állíthatjuk, hogy mindez nem szükségszerű, és a 19. század közepén éppen nem állt fenn ilyen szituáció.¹¹

Az említett időszak elemzésére a legadekvátabbnak tűnő magyarázati sémát Gray állította fel nemrégiben, miszerint 1850-től kezdődően az uralkodó erőt a földbirtokos és a polgári érdekek (az „arisztokrácia” és a középosztály) meglepően jól szervezett szövetsége adta.¹² Továbbmenve Gray kifejti, hogy a hatalmi blokk kormányzati frakciója (a politikai intézmények alakítói) a régi földbirtokosi rétegből, a kulturális asszimiláción átment nagypolgárságból és a kereskedelmi tőke bizonyos elemeiből alakult ki; a hegemoniát gyakorló frakciót szinte kizárólag az ipari tőke alkotta; értékrendjük orientálta a közgondolkodást és a társadalmi kapcsolatok szabályait, s az ország minden táján tagjaik közvetítették a hegemoniát az alárendelt munkássztrályal szemben. A hatalmi blokk egészének társadalmi és politikai eszméit (a domináns társadalmi erő ideológiáját) az „intellektuális” burzsoázia (a polgárság számos rétegéből verbuválódott „városi arisztokrácia”) dolgozta ki, amely maga ugyan nem vett részt a kormányzás processzusában, de része volt a hatalmi blokk stratégiai döntéseinek meghozatalában. A kormányzási, a hegemon és az ideológiagyártó „funkciók” megoszlását az 1. ábra foglalja össze, néhány momentum azonban további magyarázatot igényel. Az, hogy a látszólag kormányzó és elméletileg a teljes államapparátust ellenőrző csoportok anélkül gyakorolják parlamenti és politikai feladataikat, hogy a hatalmi erőtér súlypontját képeznék (amely rendszerint a kormányzati csoportokat bábuként mozgató hegemon frakció közelében található), és a teljes hatalmi blokk politikai eszméit meghatároznák, szokatlan – ha nem is feltétlenül megévesztő és rendellenes – jelenségnek tűnhet. Mindazonáltal, a fenti állítások és distink-

1780

1850

ciók érvényességének bizonyítása koncepcionális lépések megtételét is jelenti az iparosodás erre fontos szakaszának változó természetű társadalmi kapcsolatrendszerének és hatalmi szerkezeténe megértéséhez.

A hatalmi blokk hasonló funkcionális tagolódást mutatott a 18. század végén is, de más-más társadalmi csoportokkal. Valójában a polgárság az 1780-as és az 1850-es konstrukcióban betöltött szerepének különbségeit kell magyaráznunk. 1780-ban a hatalmi blokkot egyértelműen a földbirtokos réteg alkotta,¹³ amely kormányzott és ellenőrizte az államigazgatást központi és helyi szinten egyaránt, vagy közvetlen jelenlétével, vagy – s ez volt a gyakoribb szituáció – kvázi feudális intézményeken keresztül, melyeknek személyzetét hierarchikus függőségben tartotta.¹⁴ Hasonlóan az 1850-re kialakult hatalmi blokkhoz, a korábbi sem volt egységes, hanem a különböző politikai (whig; tory) és társadalmi (arisztokrácia; mobilitás, köznemesség, birtokos nemesség) dimenziók mentén tagolt társadalmi csoportok valamiféle szövetségeként jött létre.¹⁵ A funkciók itt is a különféle szövetséges erők között kerültek elosztásra. A közös ideológia kimunkálásában ezek nagyjából egyenlő arányban vették ki részüket, de a domináns formák megtalálásában különleges szerep jutott a vidéki közép- nemességnek. Az arisztokrácia formálta a kormányzati frakció döntő részét (közvetlenül a Lordok Házában, közvetett módon az Alsóházban és az egyházban), a hegemon csoportot pedig a nobilitás adta.¹⁶ Az ellenhegemóniát (amely még ugyan fejlődésben de már fizikailag teljességgel jelen volt) még nem a Gramsci-féle univerzális értelemben vett munkásosztály, hanem az elismertséért, az identitásért és a hatalomért harcoló polgárság jelentette.¹⁷

Röviden kifejtjük, hogyan is működött a polgárság ellenhegemóniája 1780-ban. Világosan látható, hogy – legalábbis ami az ideológiai alapokat illeti – számos hasonlóságot mutat az 1850 utáni hegemon pozícióval, amennyiben ugyanúgy jellemzi az utilitáriánus értékek, a merev etikai megfontolások, a politikai extremizmus, valamint a társadalmi és vallási radikalizmus sajátos keveréke. 1780-ban ez az értékrend inspiráló és ambíciózus módon manifesztálódott, 1850-re (és a későbbiekben még kisebb variációkkal) a mindennapi élet ortodox törvénykönyvévé és a normál közgondolkodás megingathatatlan bázisává vált. Mindazon folyamatok és események, amelyek a késő György-kori és kora viktoriánus Angliát jellemezték, s amelyek tanulmányunk tárgyát képezik, eme nagy átalakulás, vagyis az ellenhegemóniától a hegemoniáig megtett út, a földbirtokos rétegnek korábbi hatalmától való megfosztása köré rendeződtek. Ehhez természetesen szorosan kötődik egy már említett párhuzamos témakör: a nagypolgárság társadalmi legitimációja a kulturális szembenállás és újraasszimilálódás által (amelyről később majd részletesebben is szólunk), noha magától értetődik (hisz a nagypolgárság alkotta eredetileg az ellenhegemón erőt), hogy e témakör egyáltalán nem „párhuzamosan” jelentkezik, hanem sokkal inkább ugyanazon folyamatok más oldalaként, a hegemonia átalakulása és átvételeként. A szóban forgó társadalmi csoportok természetét kell tehát megismernünk, s azokat a kulturális közvetítő eszközöket, amelyekkel harcaikat megvívják.

Ha léteznek is bizonytalanságok a 19. században működő hegemonia természetének megítélését illetően, ahhoz nem férhet kétség, hogy a 18. században, illetőleg azt megelőzően hosszú ideig a földtulajdonosi érdekeltség képezte a korabeli társadalom patrícius elemét.¹⁸ Az ipari forradalmat kísérő nagyléptékű átrendeződések előtt a

társadalom rurális és (kisebb mértékben) városi szféráit egyaránt közvetlenül vagy közvetett módon a nagybirtokok és azok tartozékai igazgatták. A parlament, az egyház, a sajtó, az oktatás, a közhivatalok, a fegyveres erők az arisztokrácia ellenőrzése alatt működtek, a formális és informális ideológiai gondolatok a nagy palotákban keletkeztek, majd ezeregy közvetítőn, stabil vagy efemer csatornán keresztül terjedtek szét. Bár az arisztokráciának a világ modernizációjában játszott szerepe időről időre változott, az az életvezetés és gondolkodásmód, amelyhez magát tartotta, lassan fejlődésellenes töltést kapott a tágabb gazdasági környezetben, így amikor a 18. század átadta helyét a 19.-nek, e nagy konzervatív csoport (a leggazdagabbak kivételével) érdekei és meggyőződése távolabb állt a társadalom többi részétől, mint valaha.

E szerteágazó témakör egyik szelete jól ismert. Gondoljunk csak a királyi udvarban, a fürdőhelyek társasági világában, a kastélyok falai közt folyó kényelmes élet és kultúrált viselkedés bukolikus képeire.¹⁹ Noha a hajtóvadászatok, az extravagáns hazárdjátékok, az estélyek és bálók, a házátalakítások és épületvásárlások sokkal inkább jellemezték Charles Fox, mint Palmerston korát, a fényűző fogyasztás, ami nemcsak az ingatlanvásárlásokban, hanem az ehhez kapcsolódó mindennapi életben is megmutatkozott, továbbra is meghatározó maradt. Az a társadalom, amelyik úgy versenyzett a lakáit, mint ahogy a lovait, és védte a szórakozását, de nem oltalmazta az alkalmazottait, szimbolikus jelentést tulajdonított a pénzzel kapcsolatos könnyelműségnek: a szerencse törvényei szerinti rendszeres veszteség és nyereség. Az arisztokráta házak könyvtárai és galériái töretlenül gyarapodtak a 18. század folyamán. A későbbiekben a művelt angol emberek pedig további impulzusokat kaptak a klasszicizmus megszületésével, a régi korok újrafelfedezése által, és az Elgin Marbles-nak Angliába való megérkezését követően – egy szimbolikus jelentőségű figurán keresztül a szimbolikus tartalmakat hordozó városokból merítve.²⁰ A nemzet és arisztokráciája – tökéletes kontrasztban a 18. század valóságával – kontinuitást és szolidaritást vállalt a kormányzás, a hatalomgyakorlás, és a törvénykezés tradícióival, a klasszikus utalásokban való gondolkodással, az építészet által hordozott jelentéssel, amely az újjászületésnek sokkal nagyobb stabilitást remélt, mint amennyit a kor realitása sugallt volna. Ha valóban felmerült egy „Viktóriánus Olümposz” követésének igénye, amikor a reneszánsz óta először az illetendő emberek földi tekintetüket a mennyországra szegezték, akkor eme kulturális orientációnak előfutára a társadalom tradicionális szegmense, az arisztokrácia lett.

A 18. század folyamán tehát a földtulajdonosi érdekeltség alkotta a tradicionális kulturális értékek törvényesen elismert és gyakorlatilag megkérdőjelezhetetlen formálóját: az angol társadalom ízlésének irányítóját. Amikor az arisztokrácia már nem rendelkezett ilyen „látványos” funkcióval, még akkorra is maradt egy fontos átmentett szerepe. Az 1832-es Nagy Reformtörvény meghozatala előtt (és még ezt követően hosszú ideig) az arisztokrácia tartotta kezében a politikai hatalom gyakorlásának irányítását az állami és egyházi intézményeken keresztül. A földtulajdon jelentette továbbra is a kulcsot a társadalmi státusz megszerzéséhez, s a megszerzett státusz biztosította a jog- és normaalkotásban, valamint a politikai hatalomban való részvételt. Akár közvetlenül a Lordok Házában, akár közvetett módon, a választókerületek és a képviselők megvásárlásával, az Alsóház ellenőrzésével az arisztokrácia mindenekelőtt saját magát, s – önértékelése szerint – ezen keresztül az egész nemzetet kívánta szolgálni.

Ennek megfelelően saját gazdasági és politikai pozíciók megtartásának érdekeit követve vezényelték a törvényalkotást és jogrendszert, s általában a földtulajdon szerepét erősítették, sovány lehetőséget adva ily módon az industrializációnak.²¹

A vagyonos réteg összefonódása a Tory-párti politikával és a tradicionális értékekkel erős (ha nem is mindig teleologikus, de stratégiai) elkötelezettséget jelentett az angol egyház és az uralkodó liberális vallási dogmák számára.²² A nagyrészt nem anglikán vallású, protestáns burzsoáziát az ily módon összezáródó politikai erőter szintje leküzdhetetlen problémák elé állította, s leginkább azokat sújtotta, akiket a politikai karrier megkezdésében nemcsak a marginális státusz és a „földtelenség”, hanem az elfogadható vallásgyakorlási mód hiánya is akadályozott. Az állam és az egyház közötti szoros szövetség a középosztály ellenhegemon pozíciójának idején a társadalom potenciális „ellenállási bástyáinak” egyikét szüntette meg az immár összeolvadt és kölcsönösen egymást erősítő világi és egyházi hatalom révén. Így, mialatt az egyház – legalábbis intézményi formáiban – több volt, mint az állam egyszerű tartozéka a reformáció óta eltelt időben²³ (de semmiképp sem az állam aktuális ügyeitől független, a morális értékek megingathatatlan és apolitikus képviselője), a 18. és 19. században a meg erősödő kötelékek, vagyis az, hogy az állam és az egyház kölcsönösen elfogadta egymás értékeit és támogatta egymás politikáját, egyedülállóan zárt, ugyanakkor erősen represszív jellegű kapcsolatrendszer eredményeztek. A politikailag radikális vagy a nem anglikán vallásúak számára e szövetség áttörhetetlen blokkként jelent meg. A törvénykezésben például 1820-ig a Parlament arra kötelezte el magát, hogy megvédi az egyház monopóliumait a törvényhozásban azáltal, hogy a nem anglikánok kormánytagságát és más vezető funkcióba kerülését megakadályozza, korlátozza a protestánsok hivatalviselési jogait, és megszilárdítja a föld, a toryizmus, az anglikán vallás és privilégiumok közötti szálakat.²⁴ Ezt a gesztust az egyház azután lokális szinten viszonzta országszerte, hisz a helyi lelkészek egyik klasszikus funkciója (a helyi földbirtokossal kooperálva, vagy annak hiányában ahelyett) épp a hatalmi blokk eszméinek terjesztése volt.²⁵ Chadwiok megállapítása, – miszerint a 19. században a felgyorsult szekularizációs folyamatok eredményeképpen felhígult a fenti kapcsolatrendszer és lojalitás – nem teljesen megalapozatlan, ám nélkülözi azt az alapvető szempontot, hogy az egyház és a politika szétválása nem engedményként történt, hanem a protestáns középosztály többrétegű előretörésének vívmányaként jött létre.²⁶ Ezzel egyidőben az evangélikus és az oxfordi mozgalmak kialakulása azt bizonyítja, hogy az eltávolodás elősegítése, vagyis hogy az egyház maga szabhatta meg működési szabályait, legalább annyira táplálkozott az anglikán és a protestáns egyház belülről jövő törekvéseiből, mint a közvélemény nyomásának engedő kormányzat szándékaiból a nyílt egyházellenőrzés megszüntetésére.²⁷

Bármennyire is csökkent az egyház direkt politikai szerepe a 19. század során, az anglikán vallás és a toryizmus koalíciója a pártszerveződésben nem bomlott föl. Épp ellenkezőleg, amikor a középosztály a városi érdekekkel időleges és változó szövetségeket kötve politikailag egy protestáns-liberális blokkként szerveződött meg (megosztva az uralkodó hatalmi blokkot), még világosabban kristályosodott ki a közös anglikán és tory érdek, hogy azután még erősebb kötelékkel defenzív erőként kapcsolódjanak össze a Parlamentben és országszerte egyaránt. Ez a paktum maradt a tory politika sine qua non-ja a század folyamán mindvégig, és született újjá a Disraeli-féle „Fiatal

Anglia” mozgalom bázisaként, amelynek előképe Coningsby figurájában testesült meg. Bár az egyezés aktuális tartalma időről időre átalakult, sőt időnként a vélemények megoszlanak látszólag a legfontosabb problémákat illetően, a két szféra erejét egymás kölcsönös és komplementer érdekeinek támogatása adta. Ahogy Gray írja:

„Az 1850 utáni időszakban a politikai élet nagyjából egészében két fő erő, nevezetesen az „urbánus” (Liberális) és rurális (Tory) párt formájában szerveződött. De jelentős városi és radikális munkásosztálybeli támogatást is kapott a toryizmus, a liberálisok pedig gyakran gyengítették a földtulajdonosok erejét, felvállalván a farmerek és mezőgazdasági munkások érdekvépviseletét s ezzel megosztván a rurális blokkot. A Whigh-párt, melyben a nagybirtokkal rendelkezők léptek törékeny és komplikált szövetségre a városi liberalizmussal, tiszteletet parancsoló, ám nem mindig egyértelmű politikai pozíciót foglalt el. Bármely parlamenti többségnek egyidejűleg kellett a városi és a rurális táborból rekrutálnia. Mindazonáltal az „urbánus” (liberális és a rurális) tory különállás a politikai élet meghatározó tényezője volt az 1880-as és 1890-es években bekövetkező változásokig, amikor is a pártokat kialakító kapcsolatrendszerek egy nagy olvasztótégelybe kerültek.”²⁸

Ahogy a nemesi réteg politikai és gazdasági jelentősége csökkenni kezdett a gyors ipari és társadalmi fejlődés által, úgy emelkedett a másik oldalon a burzsoáziáé.²⁹ Az ipar a városokba való telepítésével fényes karrier nyílt azok előtt, akik vállalták a nagykereskedőből vállalkozóvá válás kockázatos, de nagy haszonnal kecsegtető útját, s ez ugrásszerűen megnövelte a kereskedelmi és ipari tőke volumenét. A körülményektől függően a vagyon megsokszorozódott a tulajdonosok kezében, ám nem mindig ott, ahol ezt várták. A 18. század végén már nem volt egészen új jelenség a vagyonfelhalmozás, de az új vidéki vállalkozási háló valóban elképesztő gyorsasággal fejlődött. Manchesterben (amelyet nemcsak az erőteljes ipari fejlődés szimbólumaként ismerünk, de mint a 19. század elejének legjelentősebb kereskedelmi központját is Londonon kívül) a self-made típusú vállalkozók fantasztikusan kiterjedt kapcsolatrendszert építettek föl. Ha igaz az, hogy a munkásság számára az „italozás jelentette a Manchesterből való elkerülést leggyorsabb útját”, igaz az is, hogy a polgárság előtt a felhalmozott vagyon nyitotta meg a város kaput.³⁰ A manufaktúra-tulajdonosok, a nagykereskedők, a bankárok és üzleti szakemberek együttesen olyan klímát teremtettek, amelyben a polgárság tevékenysége és lakóhelyeik kiépítése virágzásnak indulhatott: Cottonopolis (Manchester) Vénuszként született meg a Lancashire-i mezőkből, és mintegy az itt pezsgő gazdasági aktivitás igazolásaként létrejött a város nevét viselő közigazdasági iskola is. A kortársak s a későbbi korok kommentátorai szemében kialakult „a világ műhelye”. Az itt megindult fejlődés csábította Meyer Rothschildot is a városba az 1790-es években, aki első sikerein felbuzdulva alapította meg az angliai Rothschild-házat. Hasonló pályát járt be – bár neve kevésbé ismert – Samuel Reeves Brooke, aki életét egy kisebb manufaktúra-tulajdonos fiaként kezdte, s egy 2,5 millió fontos vagyon birtokosaként zárta.³¹ Vég nélkül sorolhatnánk az előbbiekhöz hasonló példákat,³² ugyanakkor azokat a problémákat is, amelyekkel az új városi polgárságnak szembesülnie kellett ahhoz, hogy kitörhessen lokális kötöttségeiből és gazdasági erejét társadalmi súlyának és politikai hatalmának növelésére használhassa.

E törekvések megvalósítását szolgáló módszerekről a tanulmány más részei szólnak majd, most csak utalni szeretnénk arra a tényre, hogy a polgárság felemelkedését a kereskedelem szféráját kivéve írott és íratlan szabályok korlátozták szigorú módon: (a földtulajdonosi hegemonia által produkált) társadalmi konvenciók éppúgy, mint a Parlamentnek a mindenkori tagjait védő előírásai. Az előrejtás tehát a polgárság számára csak meghatározott pályákon és kemény küzdelmek árán vált elérhetővé. A „határköként” megjelenő városok társadalmi és kulturális értelemben vett izoláltsága egyrészt tükröződött súlytalanságukban: a Reform előtt érvényben levő választási rendszer által implikált politikai erőterben (sok város nem rendelkezett parlamenti képviselővel 1832 előtt és választott helyi testületekkel sem az 1835-ös helyhatósági törvény életbe lépése előtt), másrészt pedig a szektás, unitárius és kvéker vallási nézetekhez való közlekedésre serkentette a burzsoáziát, különösen annak elit rétegeit. A tisztán kereskedelmi tevékenység révén szerzett vagyon, az utilitariánus és szektás meggyőződés, az alacsony származás és a saját erőből szerzett státusz hangsúlyozása nemigen tudta kivívni az arisztokrata-tory-anglikán szövetség rokonszenvét, noha a polgárság egészét nem jellemezték azok a dölyfösnek mondható tulajdonoságok, amelynek bizonyos elemei hozzásegítették a kereskedelmi tőkét ahhoz, hogy a társadalmi hierarchia egyik legmozgékonyabb, ugyanakkor legelszigeteltebb csoportja legyen. A születési előjogokon és vallási alapon szerveződő tradicionális társadalmi körökből való kirekesztettség, az osztályelnyomás és a kizsákmányolás megtestesítője felé megnyilvánuló ellenállás a munkásság részéről (amely bátorította persze a földbirtokos réteg politikusait és ideológusait) olyan kényelmetlen szituációba kényszerítette a polgárságot, amely gyors és gyökeres változásokat kívánt.

Igy azután nem meglepő, hogy amikor az újonnan meggazdagodott csoportja politikai hatalomhoz jutott, ezt arra használta, hogy kiiktassa a fennálló egyensúlytalanságokat és felszámolja a földtulajdonosi-anglikán érdekeknek az angol társadalom többségének rovására kiépített privilégiumait. A hűségeskü, a gabona-, és a tengerhajózási törvények visszavonása, csakúgy mint a rurális érdekeket szolgáló, a gyáralapítást korlátozó jogszabályok meghozatala az 1840-es és 1850-es években jól példázzák az akkor már nyilvánvaló (ti. az új hatalmi blokk számára), állandó tory-nemesi és liberális-burzsoá konfliktusok elmélyülését a század közepe táján – legalább a kormányzati frakción belül.³³

A két jól megkülönböztethető elit réteg közötti kontrasztok a késő György-kori és a kora viktoriánus Angliában már elhalványulni látszottak, s mindinkább felerősödtek azok a reciprok érdekek, amelyek a két csoportot egymáshoz közelítették. Ezen érdekek széles skálájából nem utolsósorban a munkásosztály féken tartásának problémája emelkedett ki, vagyis a munkásosztály „öntudatra ébredése” váltott ki növekvő aggodalmat azokban a prométeuszi időkben.³⁴ Az e fenyegető jelenségek kezelésére vonatkozó törvénykezés előrehaladásának egyes állomásai egyrészt a polgári elégedetlenségi akciók szigorú megítélését, másrészt az azokkal szemben való fellépés kiforratlan módozatait tükrözték. Az arisztokrácia például nem szívesen bízta az afféle problémák megoldását a hagyományos és kellemetlen eszközökre (különösen a csendőrségre) vagy az új polgárságra, hisz az ellenállási mozgalmak a 19. században átterjedtek a városokról a vidékre is, az iparból a mezőgazdasági termelés szívébe is. Az angliai proletáriátus valósága tehát legalább annyira benyomult a vidéki

rezidenciák márványlépcsőire, mint a György-kori városi paloták küszöbjeire.³⁵ Az arisztokrácia növekvő adósságai, valamint a kiterjedő (bár részben erőltetett) földtulajdonosi érdekltség a kereskedelmi vállalkozásokban további jelentős, „gazdasági” természetű kapcsolatokat generált a régi és az új elit között. Ezek az üzleti tranzakciók nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a nemesség mint társadalmi csoport elvesztette gazdasági függetlenségét. Az újonnan feltörekvő gazdasági erő számára azáltal, hogy idejekorán véghezvitt vagyonfelhalmozásuk visszaszorította az arisztokrácia gazdasági erejét, megnyíltak azok a kapuk, amelyek eddig elzárták az utat az általuk oly nagyon áhított bizonyos körökbe való belépés előtt. A polgárság végrehajtotta azokat a szükséges ideológiai transzformációkat, amelyek a várost közelebb hozták a vidékhez. E folyamat néhány mozzanatát mutatjuk be az alábbiakban.³⁶ A két társadalmi csoport keveredése (amely némileg úgy tűnt, mint a földbirtokosi érdekek beolvadása a tőkés érdekltségekbe) komplex és többrétegű történések formájában zajlott. Az, hogy e történések elkerülték a – számos kortárs által küszöbön állónak és szükségszerűnek vélt – nyílt osztálykonfliktusokat, evidens következmény; ugyanakkor az a tény, hogy ezek számottevően átalakították a munkásosztály helyzetét és a két elit réteg összetételét, majdnemhogy ismeretlen maradt. Mint minden fejlődés során, itt is a speciális mechanizmusok érdemelnek figyelmet:

Bármely két jelenséget veszünk szemügyre, azt gondolhatjuk, hogy azok egészen más módon jöttek létre. A valóságban azonban ez nem mindig így történik. A Nagy Francia Forradalom után az evangelizáció összemosta a hivatalos és a nonkonformista egyház közötti határokat ... A manufaktúrák közül soknak saját padja volt az egyházban. Ahogy a szén és a csatorna használata is összekapcsolta e két szférát, hasonlóképpen ezt tették az önkéntesekből alakult bizottságok, a luddistákkal szembeni közös akciók, a régi korrupció elleni együttes fellépés. Vagyis minden a maga természetes módján történt. Még a legkiválóbb, a termelőeszközök birtoklásáról szóló, 1760 és 1790 között született modellek sem tudták föltárni, hogyan is működnek a kultúrát és az intézményeket formáló processzusok.³⁷

Éppen ezek a kulturális és intézményi mozgások (amelyeket a történeti analízis oly sokáig elhanyagolt) állnak e dolgozat hátralevő részeinek fókuszában: bár a 19. században már egybesimulni látszott a lojális és a nonkonformista magatartás (amelynek a mértékét gyakran túlbecsülik), a 18. század második felében a karakteresen eltérő ideológiák a kultúrában találták meg leghatásosabb és legszemléletesebb kifejeződési formáikat.³⁸ Jó példa erre a metodisták harca az anglikán egyházon belül. A reprezentációs formák egyrészt a társadalom meggyőződését célozták a hittérítés különböző csatornáin keresztül, másrészt pedig meghatározott társadalmi csoportok egymástól eltérő szemléletét artikulálták. Továbbá épp a kulturális útkeresés teremtett lehetőséget arra, hogy a legmarkánsabb társadalmi csoportok közötti kontaktusok kiépítése is megkezdődjék.

Manchester, a tudomány és a polgári kultúra

A földtulajdonosi réteg kulturális attitűdjeiről már esett szó: az alapvetően irodalom- és művészetpártoló (és sportkedvelő) arisztokrata életvezetés kifejlesztette az

udvarias, mértéktartó és könnyed stílust. A könyvgyűjtés, a portrévásárlások (a befektetések más formáihoz hasonlóan), a lóverseny és az ingatlanszerzés finanszírozása során a profitot fényűzésre váltották. E vagyonok eladásából a későbbi nehéz időkben az arisztokrácia elégséges tőkét tudott kimenteni családjá hírnevének megőrzéséhez, bár e *műtárgyak* eladása aligha a végső megoldás megtalálása tudatába folyhatott.³⁹ Figyelemreméltó, hogy e vagyontárgyak vásárlói a kulturális asszimiláción túljutott *nagypolgárság* azon tagjai voltak, akik a lehető legrövidebb idő alatt akartak családi kollekciókat teremteni (s ily módon hosszú életű dinasztiákat létrehozni). Erre minden adódó lehetőséget megragadtak.⁴⁰ Az arisztokrácia részvétele a kultúrában továbbra is jól körülhatárolható szférákban történt, így a tradíciókból következően elsősorban az irodalom, a festészet és a zene terén.⁴¹

A polgárság kulturális affinitásáról általában azt szokás megállapítani, hogy 1820 előtt csupán pragmatikus megfontolásokon nyugvott, s nélkülözte a szellemi érzékenységet. Néhány nemrégiben készült munka azonban sokban módosította a fenti, kissé mechanikus és szüklátóköri értékelést. Mindazok az elemzések, amelyek a polgári kultúrát alapvetően az arisztokrácia értékítéleteinek átvételeként interpretálják, a 18. századi viszonyokból indulnak ki (amikor a földtulajdonosi érdek bátorította a saját eszméihez simuló konformitást), amikor még nem létezett az ellenhegemóniai pozíció ideológiai bázisa. (A későbbiekben, a 19. század közepén ez az imitációs séma megint fontossá vált a nagypolgárság bizonyos rétegei számára, hisz – ahogy ez ma már világosan látható – az adott körülmények között az arisztokrata értékek átvétele tudatos cselekvés volt annak érdekében, hogy növelje a polgárság elfogadottságát a kormányzati körökben vagy a hatalmi blokkban, s nem csupán véletlenszerű és öntudatlan konformitás a hegemonia megtestesítői irányába.) A 18. század végén és a 19. század elején a polgári kultúra, távol a másolás szándékától, kifejezetten ellentétes beállítottságának bizonyult, központi gondolatává a *tudományos szemlélet*, még pontosabban; a *természetfilozófia* vált.⁴² Manchester nemcsak egy tipikus vidéki város volt, hanem minden szempontból csúcса és fővárosa a magát a tudományos és nonkonformista eszmékben kifejező polgári kultúrának. Nem más, mint Benjamin Disraeli jegyezte meg, a klasszikus újjászületés értékeit elemezve: „Amit az antik világnak a művészet adott, azt adta a modern kornak a tudomány ... Magától értetődik, hogy Manchester az emberiség ugyanolyan alkotása, mint Athén.”⁴³

A polgárság tudománypatronáló igyekezetét nem kizárólag a profitszerzés szempontjai motiválták, ugyanakkor nem is valamiféle érdek nélküli vagy filantróp magatartásról volt szó. Manchesterben a polgárság legjelentősebb tudományos társaságainak tagsága és tevékenysége nagymértékben függött a résztvevők társadalmi háttérétől, ideológiai álláspontjától, vallási elkötelezettségeitől, kulturális értékeitől, valamint a jelenlevő tudományos tapasztalattól és technológiai érdeklődéstől. Valószínűnek látszik, hogy e társaságok tagjainak többsége – akár aktívan bekapcsolódott a tudományos vitákba, akár ha csak kontárként tevékenykedett – passzív szerepet játszott, elvéve publikált, ritkán jutott felfedezésekhez, s a legtöbb esetben alig értett valamit a szóban forgó tudomány lényegéből. Az összejövetelek rendszeres látogatásának kerülése a tagság feladása nélkül gyakori fejlemény volt, ilyen esetekben a tagságot adományok felajánlása biztosította.⁴⁴

De vajon miért vált a tudomány kérdése ilyen fontossá a polgárság eszmélésében? A megoldás kulcsát részben az unitarizmus, még hangsúlyosabban a nonkonformitás megerősödésében kereshetjük, de a jelenség lényege mélyebben gyökerezik: a tudomány iránti érdeklődés ideológiai töltésében, amelyet egy, a földbirtokos arisztokrácia életstílusával, értékrendjével és kultúrájával minden tekintetben szembenálló társadalmi csoport megjelenése keltett életre. Másképp szólva, a kulturális opposzició meghatározó mozgatója az az új hitekre épülő polgári beállítottság volt, amely megkísérelt fölépíteni egy rivális és radikálisan eltérő kultúrát, az arisztokráciához hasonlóan saját társadalmi és politikai eszméinek kifejezésére, tükrözésére, hirdetésére és legitimálására. A rivális kultúra első sikerei áthatották a tudományos társaságok tevékenységét a polgárság széles társadalmi bázisát, és a tudomány republikánus arculatát, amely jórészt az érdekek alapján strukturált intézményi keretek között szerveződött.

Az ideológia és az ellenhegemónia megteremtése

A tudomány forradalmi volta részletesebb kifejtést érdemel. Mivel a természetfilozófia és a tudományok általában (kevés kivétellel) nem tartoztak a földtulajdonosi réteg közvetlen érdeklődési körébe és érdekszférájába, azon kevés terrénuk egyikét jelentették a 18. században, ahova „outsider”-ek is betörhettek.⁴⁵ Szemben a korlátozó, kvázi feudális posztokkal, amelyek elnyeréséhez megfelelő súlyú kapcsolatokra és ajánlásokra, valamint az ezeket ellensúlyozó viszontadományokra volt szükség, a Brougham által „az Ész menetelésének” hívott tevékenységet bárki végezhetette, társadalmi státuszának milyenségétől függetlenül. A régi típusú foglalkozások iránti nyílt ellenszenv (hasonlóan a „professzionálizmussal” szembeni gyanakvás) burkoltabb formában időnként felbukkant a 18. század közepétől kezdődően folyamatosan megjelenő tudományos orgánumokban is,⁴⁶ és ugyanazon ok miatt hangsúlyozták a kor legkiemelkedőbb „tudósai” származásának indifferens voltát is, ellentétben más kulturális tevékenységek és foglalkozások elitista tendenciáival és arisztokratikus irányításával. A viktoriánus kor György-kori előfutárainak felhalmozott tudása modern katekizmusként szűrődött át a középosztály értékrendjébe: újabb és újabb dicsőített nevek bukkantak el az osztálytermekben és a szalonokban, hogy átvegyék a korábbi hivatalos szentek helyét: Herschel, Priestly, Black, Dalton, Davy, Faraday és Watt. Ezek az emberek taposták ki az ösvényt, alakították át a társadalmi szerepek jelentését egy olyan korban, amelyet a hierarchia és a szigorúan limitált társadalmi mobilitás jellemezett. Sikereik nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a tudományos műhelyek differenciált image-zsal jelenhessenek meg, olyannal, amiben minden egyes rész ugyanolyan fontos, mint a tudomány egésze. A meritokratikus, az autoritást elvető, a racionalitáson alapuló fejlődésnek elkötelezett (a természet káoszában rendet teremtő tudomány hitében naponta megerősödő) tudományos közélet elvetette a mind inkább elavuló teológiát, ehelyett elkötelezte magát a radikális modernitás szemlélete iránt, amely sokak gondolkodásában (különösképp a liberálisok és nonkonformisták esetében) az oligarchikus állam burkolt kritikájával volt egyenlő. A tudományos közélet mint a társadalom egy rendszerének elfogadott cselekvési módjai és axiomái, valamint a racionálisan irányítható társadalom víziója között vonható párhuzamok megnövelték a tudomány reputációját és hozzájárultak ahhoz, hogy a természetfilozófia a mo-

dern fejlődés motorjává vált. A tudomány mind inkább kiszélesedő elfogadottsága a polgárság progresszív rétegei körében a hasznosság tartalmát nem a szigorú értelemben vett utilitarianizmus eszméiben vélte megtalálni, hanem egy alternatív, igazságosabb társadalmat megteremtő hegemonia hitében.

Mindazonáltal elemzésünk túlságosan lapos lenne, ha a tudomány művelőinek nagyobb figyelmet szentelnének, mint magának a tudománynak, hisz a tudomány üzenete és szelleme is továbbfejlődött, szimbólumai egyre differenciáltabbakká váltak. A tudomány newtoni modellje a szalonok diskurzusaiban megnyugtató válaszokat kínált a középosztályt körülvevő korábban már említett két alapvető problémára, nevezetesen: hogy az újonnan megszerzett vagyonhoz társadalmi elismertség is társuljon, s hogy a gyorsan növekvő és kiszámíthatatlanul forrongó vidéki városok munkásosztálya esetleges fellázadásának veszélyét elhárítsák. Az első esetben a társadalmi előbbrejutás és igazságosság biztosításáról, az utóbbi esetben pedig a társadalmi kontroll eszközéről beszélhetünk. A newtoni modell nagy teljesítménye a rugalmasság: racionalizálni és igazolni volt képes az evolúciós fejlődést (és ennél fogva az első legitimációs bázist adta a földtulajdonosi érdekek által meghatározott, régi társadalomkép lerombolásához), ugyanakkor átértékelte a szükséges *status quo* alsóbb elemeinek fontosságát is. A mechanikai intézetekben, amelyek a munkásság intelligens és politikailag esetlegesen veszélyes alakjait mozgósították, az akut társadalmi feszültségekkel terhes időszakokban kapták a legnagyobb támogatást a burzsuáziától.⁴⁷ A newtoni tudomány stabilitását, tartózkodó magatartást és biztonságos korlátok közötti változtatást hirdetett.⁴⁸ Következésképp a mechanikai intézetekben folyó felnőttképzés feladata – hasonlóan a Lancaster és Bell-iskolák gyermekoktatásához – az volt, hogy jó állampolgárokat neveljen, megtanítsa számukra a természet törvényeit és feladataikat az életben – mindez gyökeresen eltér attól az interpretációtól, ahogy a burzsoázia saját maga számára értelmezte a tudomány hasznát. Ahogy Joseph Priestley, akit az arisztokrata ellenzék elmarasztalt radikális programja miatt, így fogalmaz: „ha az angol társadalom hierarchiájának felépítésében van valami bizonytalanság – úgy akkor annak még a légpumpától és az elektromos gépektől is jó oka van félni.”⁴⁹

Kapituláció és az előrejutás mechanizmusa

A nagy társadalmi szakadást, amely a 18. század végén a rurális és városi patrícius osztályok között bekövetkezett, egyrészt természetes feszültségek, másrészt a polgárság határozott kulturális, gazdasági és politikai értelemben vett szembenállása siettetete. Úgy tűnt, a továbbiakban folyamatos és elmélyülő harc jellemzi majd az érintett társadalmi rétegek ellentétét. A valóságban azonban az arisztokrácia gyengülő gazdasági pozíciója és a *nagypolgárság* vezéralakjainak a saját kulturális értékeiket meghaladni szándékozó igyekezete együttesen indították el azt a folyamatot, amelyben olyan legitimációs változások történtek nemzedékről nemzedékre, melyek társadalmi „vízumokat” osztogattak az „új” vagy más néven „burzsoá” arisztokráciának a földtulajdonosi rétegbe való integrálódás megkönnyítésére. A tudomány fejlődésére nézve Angliában ez meghatározott következményekkel járt. Csak a nagypolgárságnak a tudományos élet vezető posztjaiból történő kivonulása után vált lehetővé, hogy a tudomány mint specializált kutatói tevékenység fejlődjön tovább (amely folyamat Európa más részein

természetes módon lezajlott egy évszázaddal, vagy még annál is korábban), s hogy ezáltal megszabaduljon attól, hogy a kultúra egyeduralkodó szereplője és a középosztály attitűdjeinek hirdetője legyen. Azok között a középosztálybeliek között, akik továbbra is a tudomány „amatőr” pártolói maradtak, csak az agrártudományi és statisztikai társaságok őrizték meg kettős motiváltságukat: a beépülés vágyát és a munkásosztály elégedetlensége miatt félelmeiket.⁵⁰

A hegemoniaváltás és a *nagypolgárság* térnyerésének tempóját elsősorban az arisztokrácia gazdasági gyengülése határozta meg. Noha az arisztokráciának már a 16. és a 17. században is szembe kellett néznie gazdasági erejének hanyatlásával,⁵¹ súlyosabb pénzügyi nehézségek csak a 18. században, illetve a 19. század elején, az industrializáció során és a nemzetgazdaságok kialakulásának korszakában fenyegették e réteget. Természetesen történtek erőfeszítések a teljes gazdasági talajvesztés és az ezzel járó társadalmi presztízsvesztés veszélyének elkerülésére: bizonyos mértékig csökkentették a fényűzést szolgáló kiadásokat,⁵² valamint nagyobb befektetéseket eszközöltek a nyersanyag kitermelő vállalkozások profitjából, bár ezek időnként éppenhogy súlyosbították a már meglévő nehézségeket.⁵³ E stratégia követői közül jól ismert személyiségek voltak Lord Dudley és Bute örgrófja.⁵⁴ Többségükben azonban ezek az ügyletek (mint például a városi ingatlanok vásárlása) „zűrösnek” bizonyultak, mivel a tőkeszükséglet nagysága és az arisztokrácia eladósodottsága nem felelt meg egymásnak. Az élet ilyen irányú változása súlyosan érintette az arisztokráciát, a gazdasági szféra vérkeringésébe gyengén kapcsolódó rétegei számára pedig katasztrófával ért fel. Általánosan érvényes tendenciaként nőtt az arisztokráciának a külső hitelektől való függése. David Spring érvelését,⁵⁵ miszerint a fenti folyamatokat ellensúlyozta, hogy kialakult a fényűző költségek mellőző és újszerű, takarékos életmódot választó földbirtokosok tábora, nem támasztják alá a tények, amelyek a birtokosok és gyűjtemények (mint utolsó tartalékok) eladásáról szólnak, illetve a városi és vidéki paloták folyamatos bővítéséről, újjáépítéséről tudósítanak.⁵⁶ Ez utóbbi akciókra példa Bute harmadik örgrófjának esete, aki 1868 és 1900 között nem kevesebb, mint hatvan házat építtetett vagy renováltatott (egyébként a legnagyobb angol építészpártoló hírében állott).⁵⁷ Bár az építkezéseket szénbányáink járadékaiból fedezte, időnként súlyos adósságokba keveredett, különösképp a Mount Stuart Ház, az ősi családi rezidencia újjáépítésekor, amelyet részlegesen elpusztított egy 1877-ben bekövetkezett tűzvész, s amelynek rekonstrukciós költségei mintegy 900.00 fontot tettek ki.⁵⁸

A legutóbbi kutatások is megerősítik mindazt, amit F. M. L. Thompson már húsz évvel ezelőtt leírt az arisztokrácia eladósodásának folyamatáról,⁵⁹ vagyis azt, hogy bár bizonyos problémákat sikerült áthidalni, ugyanakkor számos kérdés megoldatlan maradt, és azok a tehertételek, amelyek már a 18. században is megvoltak, a 19. század közepére mind riasztóbbakká és elkerülhetetlenebbekké váltak. Nagy házat tartani, hozományokat adni, településeket és járandóságokat adományozni, mindezek költséges ügyek voltak, és méginkább azokká váltak az ipari forradalommal járó nagy gazdasági és társadalmi átrendeződések idején. Végülis az arisztokrácia számára ez egyenértékűvé vált egy súlyosbodó és elmélyülő válsággal, amely mögött bármiféle okok is állottak, kimenetele témánk szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult.

Az arisztokrata életstílus, a földtulajdonosok rétegének hegemoniája és társadalmi státusza a vidék társadalmának gazdasági integritásán alapult. A növekvő adósságok ezt az integritást és az arisztokrácia függetlenségét egyaránt fenyegették. Először úgy látszott, a társadalmi és politikai presztízvesztés elkerülhető a hiteleknek és adósságoknak a mindennapi életbe történő beépítése révén, de a nemesség mégis súlyát veszítette kapacitásainak szűkös mivolta miatt, amely viszont így az új tőketulajdonosok, a polgárság számára teremtett kihívást. Csak akkor kezdtek repedezni az angol kastélyok köré font biztos falak, amikor az első puhatolózó lépések megtörténtek, nyélbe ütötték az első megállapodásokat, üzletek kötődtek és kapcsolatok épültek. Míg kezdetben nagy volt a tartózkodás az újfajta kommercializmussal szemben, a későbbi, már szervezettebb és erőteljesebb támadásokat nem tudta elhárítani az arisztokrácia. A legambiciózusabb és potenciálisan a legerősebb társadalmi csoport, a burzsoázia rögtön nekilátott, hogy kihasználja eme gyengeséget. Az arisztokráciával öt évtizeden keresztül folytatott párbajuk során elméjük ugyancsak élesedett. Végül megvalósult a burzsoázia hegemoniája. Az, hogy az 1830-as évek közepétől feltűntek olyan nagypolgárok, akik utánozni igyekeztek a korábbi uralkodó osztály kulturális és társadalmi szokásait amiatt következhetett be, hogy ezek az ipari forradalom során szerzett gazdasági erejüket más típusú tőkére kívánták konvertálni. Ugyanakkor az elbizonytalanodó vidéki elit számára az adósságok és a függőség növekedése a nagypolgársággal szembeni kapitulációhoz vezetett, sőt a polgári hegemonia kialakulását elősegítő politikai összeomláshoz is. A nagypolgárságnak az arisztokrata körökbe való beemelése az utóbbiak számára a gazdasági és társadalmi értelemben vett túlélést jelentette; az előbbieknél viszont meghozta a megfelelő társadalmi státuszt, de oly módon, hogy sorsuk ettől kezdve összekötődött a hegemoniáról immár lemondani kényszerülő régi elittel. A polgárság másik része is – azok, akiket Gray ipari tőkésékként és városi nobilitásként emleget – megalkotta a maga ideológiai téziseit a múlt században, meghozta olyan közérthető panelekből, amelyeket részben a kormányzati frakció régi és új elemeitől, részben pedig az alárendelt pozícióban levő munkásságtól kölcsönzött.

A polgárság egésze tehát sikereit az arisztokrácia által oly nagyon lenézett kereskedelmi tőke révén érte el. Erejét azonban az biztosította, hogy képes volt létrehozni olyan rivális kulturális intézményeket, amelyek nemcsak a réteg belső érdekellentéit simították el, hanem a földtulajdonosi hegemonia szimbolikus kulturális mintáit is támadták. Különösen a nagypolgárság előtt nyíltak lehetőségek, hogy tőkéjük nagysága és mozgékonyasága révén olyan beruházásokat is végrehajtsanak, amely az arisztokrácia köreiből történő bejutási esélyeiket növelte. A tőkebefektetések e módjának tipikus esete volt egy konkurens oktatási rendszer felépítése, majd amikor az már megerősödött a régi oktatási szisztéma gyorsított elsorvasztása – vagyis az ipari fejlődés hősei gyermekeinek jövőjét egyengető stratégia kialakítása.

Az angol oktatási rendszer még a 18. század közepén is alapvetően elmara-
dott volt: változatlan tantervek szolgálták az úri életre való felkészítést, s a tudományok királynője, a teológia bátyái rendíthetetlennek bizonyultak. A magánképzés, a magániskolák és – egyetemek és a nagy utazások gépezetében készíthette fel az arisztokrácia utódjait az életre. Mivel a tantárgyak többsége korszerűtlen és haszontalan volt (tánc, francia, latin, teológia, kozmográfia, matematika és vívás),⁶⁰ az oktatásukra kialakított intézmények nyilvánvalóan nem illeszkedtek a 18. századi polgárság ambi-

cióihoz, amelyek jóval gyakorlatiasabb oktatást kívántak. Sok intézmény, köztük is leginkább az egyetemek, tiltott zónát jelentettek az anglikán egyházzal kötött szoros szövetségük következtében.

A büszkeség és a pragmatikus megfontolások együtt vezették a polgárságot arra, hogy maga próbálja meg orvosolni a kialakult egyensúlytalanságot. Az első logikus válaszlépésként olyan élő és megfelelő szellemiségű, alternatív oktatási rendszert építettek ki, amely ugyan eltérő célokkal rendelkezett, de hasonló intézményi struktúrába szerveződött, mint amely az arisztokráciáéé oly hosszú időn keresztül működtette. Így tehát minden új típusú intézménynek megvolt az arisztokrata megfelelője: a magánórák, a felekezeti akadémiák, végső soron ide tartozott a Londoni Egyetem és a nagy európai utazás intézménye is (amely távolról sem jelentett könnyed időöltést; rendszerint Európa radikális nézetű egyetemein folytatott tanulmányokból állt).⁶¹ Az 1790-es évekre jól bejáratottá váló utazásokban részt vettek a gyárosok fiainak legjobbjai, így például az ifjú Matthew Boulton és James Watt is.⁶² A felekezeti akadémiák fontos szerepet játszottak, hisz kombinálni tudták a lehető legmagasabb színvonalú szakmai képzést az elkötelezetten nonkonformista teológiai ismeretek közvetítésével, ami különösen „az egyház kötelékeibe lépő” fiatalok számára vált elengedhetlenné. A vallási és világi tantárgyak együttes oktatása hasonló módon működött, mint eme iskolatípus anglikán megfelelőjében. A kor neveléstudományi szakértői állandó vitákat folytattak az intézmény továbbfejlesztésének lehetőségeiről. Manchesterben az Irodalmi és Filozófiai Társaság első évkönyvében terjedelmes részt szenteltek a város liberális oktatási terveinek. A felekezeti akadémiákon a legkiválóbb emberek oktattak, sorukban országos hírességek is. A legjobb nevű manchesteri iskolában, a Warringtonban foglalkoztatták például Joseph Priestly-t, Thomas Barnes-t és a fiatal John Dalton-t is. Mégis, ez az iskolatípus a 18. század végére elsorvadt, mivel a századfordulón a polgárságot már sokkal erősebben csábította az arisztokrácia által nyújtott elismertség, s így fiaiktól már inkább csak technikai segítséget vártak. Ezek az akadémiák pedig, amelyek egy egész generációt láttak el hasznos szakmai ismeretekkel és vallási értelemben vett nonkonformista eszmékkel, megdöbbentő sebességgel tűntek el.⁶³

A polgári kultúra széles értelemben vett átfomálódása azzal járt, hogy a képzés első állomásai után megpróbálták arisztokrata vonásokat is beépíteni saját képzési szisztémájukba. Nem számított különleges lépésnek a polgár ifjút állami iskolába küldeni, hogy ott előnyös kapcsolatokat építhessen ki az arisztokrácia sarjaival.⁶⁴ Az efféle aspirációk még a korábban radikálisnak számító polgárcsaládoktól sem voltak idegenek. James Watt is gyorsan megértette, milyen előnyöket hozhat fiának a megfelelően megválasztott iskola. A fiatal Watt ugyanis híján volt a társasági etikett ismereteinek, így még jóval azelőtt, hogy elérte volna a kritikus felnőtt kort, apja elhatározta, hogy intézkedik ez irányú taníttatásáról is. Ahogy levelében fogalmaz egy lehetséges iskolaigazgatónak:

„Mivelhogy van egy fiam, aki jelenleg a Winson Green iskolában tanul, és akit most szeretnék egy olyan intézménybe íratni, amely különb nevelést biztosít, mint az iskolák többsége, és jóbarátom, Witherington doktor volt kedves említeni nekem az Ön nevét, mint akire nyugodtan rábízhatom fiam nevelését ... Szeretném, ha fiam magasabb ismereteket szerezne irodalomból, aritmetikából és latinból és jól megtanítanák neki az euklideszi

geometriát és más tudományokat, ahogy majd ideje engedi ... De amit a legjobban szeretnék, ha megkülönböztetett figyelmet fordítanának viselkedési és morális nevelésére ... Amennyiben megtenné, hogy válaszol levelemre, kérem tudasa (sic!) velem, van-e francia- és tánctanárunk.”⁶⁵

A fiatal Watt tehát, mint láttuk, átesett a nagy utazáson is, amelynek során jó szolgálatot tett immár megjavított viselkedésmódja – bár nem egészen úgy, ahogy azt apja gondolta. Francia nyelvtudása révén olyan kapcsolatokat épített ki a kor forradalmáraival, amelyek később a manchesteri Alkotmányos Társaság megalapítására vezették, és az ország egyik legkelkötelezettebb jakobinus szimpatizánsává tették. A fiatal James Watt életpályája azonban nem tipikus, több vonatkozásban is rendkívüli. Bár az állami iskolában eltöltött idő lágyította a középosztály fiainak radikalizmusát, majd csak a harmadik generáció élvezhette az addig tiltott gyümölcsöket. A második generáció elfogadta az arisztokrácia értékrendjét utódai útjainak egyengetése érdekében, az állami iskolák társadalmi arculatának elutasítása csak a 19. század második felében és azután lett uralkodó attitűd.

Az ideológiai „áthangolódás” hirdetésének egy másik, egyre népszerűbbé váló formájává vált az, hogy a nagypolgárság is beépült a művészetek pártolásába:⁶⁶ ahogy ezt már láthattuk, a művészetek pártolása az arisztokrata magaskultúra része volt, és nem meglepő, hogy a kulturális reneszánszát reprezentálni kívánó nagypolgárság éppen ez irányba fordult. Minderre számos lehetőség nyílt, ám mindig valamiféle társadalmi áldozat árán. Egyik ilyen tevékenységformaként divott a családi portrék festése, amelynek nemcsak utánzó szerepe volt, hanem folyamatos jelenlétet biztosított a család származását bemutató sorozatoknak a lépcsőházakban és hálóokban. (A fotóalbumok nemigen tudtak ilyesfajta szerepet betölteni.) További előnyökkel járt, hogy a művészetekhez való közeledés meghozta a művészvilággal való ismeretségeket, és nem egy polgári-arisztokrata kapcsolat ebben a világban kötődött.⁶⁷ Vagyis a művészek széles társadalmi kapcsolatrendszere jó intermedierek bizonyult. Másfajta, de hasonlóan népszerű művészeti részvételi formát kínált a polgárság megjelenése az úgynevezett „nem populista” koncerteken. A hangversenyek a 19. században nagyjából kétféle formát öltöttek: rendeztek *népszerű* (a program vagy könnyed volt, vagy „nagy nevek” műveiből állt; a nézőközönség a társadalom széles spektrumából verbuválódott; az arisztokrácia nem sok értéket tulajdonított eme koncerteknek, s nem is igen látogatta ezeket) és *nem populista* koncerteket (amelyeket nem látogattak a plebejus rétegek, az „élvezetet keresők”; gyakran rémesen unalmasak voltak, mindazonáltal a megjelenetek nagy részének zenei érdeklődése meglehetősen mérsékelt lehetett). E megosztottság következtében bizonyosan lehetett tudni, hogy mely koncerteken milyen társadalmi csoportok jelennek meg, a polgárság pedig körültekintően szelektálva semleges terepen szervezhetett magának koncerteket a leghíresebb művészek felléptével. A zenei ismeretek hiánya nem jelentett akadályt, hiszen mindenki tudta, hogy a koncertek nem a zenéért vannak, hanem valami másért.⁶⁸ A foglalt helyek rendszerének bevezetésével véglegesen kialakult e társadalmi esemény koreográfiája, amely rendszer nemcsak attól óvott meg, hogy ellenőrizetlen túlekedés folyjon a legmagasabb rangú látogatók szomszédos székeinek megszerzéséért, hanem lehetővé tette, hogy az emberek gondosan mérlegelve, előre megválaszthassák partnereiket. A nem populista koncertek száma éppen akkoriban emelkedett meg ugrásszerűen, amikor a polgárság felismerte ebben a

lehetőséget az önmagáról szóló jó társadalmi bizonyítvány bemutatására, s erre az arisztokrácia fogékonynak bizonyult.⁶⁹

Eme művészetpártoló tevékenység megteremtette az arisztokrácia és a polgárság első közös érdekszféráját. Azok a családok, akik a leginkább beépültek a legitimációs folyamatba, nagy műgyűjtőkké váltak, hogy autentikusabbá tehessék újonnan kereált „ősi családi házaikat”. A klasszikus újjászületés tehát egy nem várt irányból is impulzusokat kapott: a nagypolgárság azon elemei, akik megszelídültek az elfogadottság által, egy új „aranykor” eljöveteleit hirdették.⁷⁰ Ízlésük inkább a klasszicizmus egyszerűségéhez és funkcionalizmusához áll közelebb, mintsem a nem sokkal később újjáéledő gótikához.⁷¹ Természetesen határozott ideológiai megfontolások húzódtak a neogótika mozgalma mögött, és annak ellenére, hogy a polgárság bizonyos köreiben nagy sikerre talált, a nagypolgárság támogatását csak kivételesen tudta megnyerni. A kissé frivol ízlésű manchesteri polgárság azonban kivétel ez alól. Mintegy az árral szemben úszva, lerombolták a klasszikus arányokat magán viselő városházát, hogy Anglia egyik legimpozánsabb neogótikus épületét építsék fel helyette.⁷²

Mindez arra utal, hogy Manchestert is elértek azok a kulturális viharok, amelyek végigsöpörtek az egész országon. 1823-ban az Irodalmi és Filozófiai Társaság néhány tagjának védnöksége alatt megalapították a Manchesteri Királyi Intézetet, amely később a város képtára lett (effektív királyi adományok segítségével). Az intézmény olyan kulturális közeget teremtett, amelyben egy kvázi tudományos akadémia is működött, valamint figyelemreméltó, értékes művészi kollekciónak tudott létrehozni. A művészetek pártolása a zene irányába is kiterjedt, a galériában koncertsorozatokat szerveztek, amelyből végül egy professzionális zenekar is kinőtt. A Hallé Zenekar az első állandó zenekarok egyike volt az országban.⁷³

Összegzés

A fent bemutatott gyökeres kulturális változások és a manchesteri polgárság első társadalomépítő generációjának szellemi átalakulása, amely az Irodalmi és Filozófiai Társaság létrejöttében, valamint a nem pragmatikus, nem tudományos irányultságú tevékenységeket mélységesen megvető szemlélet feladásában manifesztálódott, azt demonstrálják, milyen mélyreható és milyen fájdalommentes volt a nagypolgárság átváltozása. Az arisztokrácia életstílusa tehát átmentődött, de nem úgy hegemoniája. A nagypolgárság elvesztette ugyan saját kultúrájának ideológiai jellegzetességeit, ugyanakkor nagyobb szerephez jutott a politikai folyamatok irányításában. Ezalatt az arisztokrácia függetlenségét és „elveit” is feladni kényszerült, s cserébe csak lélegzetvételnyi időt nyert. A polgárság elfoglalta az új hatalmi blokk vezető posztjait is. Az angol osztályellentétek történetében minden kétséget kizáróan ez volt a legfontosabb koalíció. Olyan erős és egységes patrícius osztályt eredményezett, amely felvehette a harcot a dolgozó osztályok és a *kispolgárság* társadalmi és gazdasági törekvéseivel a Parlamentben és azon kívül.

Bár tanulmányunk elemzéseit szükségképpen rövidnek, vázlatosak és részlegesek maradtak, annak fontosságát talán illusztrálni tudták, hogy a társadalom különböző csoportjainak viszonyrendszere nem kizárólag gazdasági tények, de ideológiai megfontolások és kulturális kötődések által is meghatározott.⁷⁴ Arra is fel kívántuk hívni a

figyelmet, hogy a hagyományos kérdésfeltevéseken túl kell lépni, ha kielégítő magyarázatokat szeretnénk produkálni. Sok munka van még hátra a társadalmi intézmények működésének leírásában: így a társadalmi érintkezések tereinek, a kultúra más formáinak, és a hegemon blokk differenciálódásának bemutatásában.

Az a tény, hogy a források szétszóródtak, elvesztek vagy megrongálódtak, nem teszi a munkát túlságosan népszerűvé a tradicionális történeti geográfusok körében, akik számára ráadásul a kultúrának nincs sajátos szerepe, vagy helye tudományukban. Mindazonáltal, a gyakorlati és koncepcionális nehézségek nem igazolhatják, hogy a társadalomtörténet e fontos szférájának vizsgálatát még hosszú ideig elhanyagolják.

Fordította: Zentai Viola – Timár Lajos

Jegyzetek

1. *E. P. Thompson*, The peculiarities of the English In: *R. Miliband* and *J. Saville* (eds), *The Socialist Register* (London, 1965), 357; *Gray*, *Bourgeois hegemony* 75. *N. Poulantzas*, *Marxist political theory in Great Britain*, – *New Left Review*, 43 (1967).
2. *M. J. Weiner*, *English culture and the decline of the industrial spirit 1850–1880* (Cambridge, 1981).
3. Lásd *J. Scott*, *The upper classes* (London, 1982).
4. A burzsoázianak a nagypolgárságra és a közönséges polgárságra való felosztása alapvető jelentőségű. Az utóbbi még a 19. század végén fenntartotta szembenállását a földbirtokos arisztokráciával.
5. Az itt publikált anyagot részletesebben kifejtette a szerző disszertációjában. *Late Georgian and early Victorian Manchester: a cultural geography*, University of Cambridge, 1982.
6. *Williams*, *Marxism and literature*.
7. Uo, 110.
8. *James F. Becker*, *An outline of Marxist political economy* (Cambridge, 1978); *Louis Althusser* and *Etienne Balibar*, *Reading, Capital* (London, 1970) és *Louis Althusser*, *For Marx* (London, 1977). A kultúra mindig kelletlenül illeszkedik a történelmi materialista elemzésekhez.
9. *Thompson*, *The peculiarities of the English*, 356.
10. *Williams*, *Marxism and literature*, 112–113.
11. *Gray*, *Bourgeois hegemony* 76.
12. Uo, 73–79.
13. Lásd *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 44–95. és 446–511, ill. *Scott*, *Upper classes*, 11–13.
14. Lásd *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 139–151 és *E. P. Thompson*, *Whigs and hunters: origins of the Black Act* (London, 1975); *H. T. Dickinson*, *Liberty and property in eighteenth century Britain* (London, 1977), 10–31.
15. *J. Brewer*, *Party ideology and popular politics at the accession of George III* (Cambridge, 1976); *E. Halévy*, *England in 1815* (London, 1924).
16. Az arisztokrácia és a nemesség közötti különbségtétel nagyon fontos, bár bonyolult feladat. Lásd *F. M. L. Thompson*, *English landed society in the nineteenth century* (London, 1963); *Scott*, *Upper classes*.
17. Lásd *Gramsci*, *Prison notebooks*, 198–220., *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 103–428.
18. Lásd pl. *Dickinson*, *Liberty and property*.
19. Lásd *J. B. Owen*, *The eighteenth century: 1714–1815* (London, 1974), *G. Mingay*, *English landed society in the eighteenth century* (London, 1963), *D. Cannadine* *Aristocratic indebtedness in the nineteenth century*, – *Economic History Review*, 30 (1977), 624–650.

20. Lásd *W. Gaunt*, *Victorian Olympiads* (London, 1952) főleg 9–19.
21. *L. Namier*, *The structure of politics at the accession of George III*, 2nd edn (London, 1957)
22. Lásd *R. Porter*, *English society in the eighteenth century* (Harmondsworth, 1982). Továbbá *N. Sykes*, *Church and State in the eighteenth century* (Cambridge, 1934); *S. C. Carpenter*, *Eighteenth century Church and people* (London, 1959).
23. Lásd például *O. Chadwick*, *The secularization of the European mind in the nineteenth century* (Cambridge, 1976), 1–9.
24. Lásd *Sykes*, *Church and State*, *A. D. Gilbert*, *Religion and society in industrial England; church, chapel and social change 1740–1914* (London, 1976) 51–124, *M. R. Watts*, *The Dissenters* (Oxford, 1978).
25. Lásd *J. Hurt*, *Education in evolution* (London, 1972), 39–67. *Gray*, *Bourgeois hegemony* 82–84, *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 87–92.
26. Lásd *Chadwick*, *Secularization of the European mind*, 1–47.
Ez a figyelemreméltó munka felvet egy sor fontos és szokatlan témát mint a modern, világiasabb gondolkodásmód, a liberalizmustól a tudományig; a marxizmustól a darwinismusig.
27. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy az Oxfordi Mozgalmak képviselői vélték, hogy az állam és az egyház kapcsolata egyoldalúvá vált és az ország érdekeivel ellentétesen alakul.
28. *Gray*, *Bourgeois hegemony*, 82.
29. A két dolog összekapcsolódott egymással, bár különböző időszakban zajlott.
30. *E. Hobsbawm*, *The age of capital* (London, 1975), 248.
31. Lásd *L. H. Grindon*, *Manchester banks and bankers* (Manchester, 1877); *V. A. C. Gatrell*, *The commercial middle class in Manchester*, unpublished Ph. D. dissertation, University of Cambridge, 1972.
32. Lásd *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 118–131.
33. Lásd *N. Gash*, *Politics in the age of Peel* (London, 1953), *J. F. C. Harrison*, *The early Victorians 1832–51* (London, 1971).
34. Lásd *Thompson*, *Making of the English working class*, 515–628.
35. Lásd *T. Tholfsen*, *Working-class radicalism in mid-Victorian Britain* (London, 1976); *Foster*, *Class struggle*, 125–202. *D. Gregory*, *Regional transformation and industrial revolution* (London, 1982).
36. *Gray*, *Bourgeois hegemony*, 77–83.
37. *Thompson*, *The Socialist Register*, 326.
38. Lásd a 21. számú jegyzetet.
39. *D. Cannadine*, *Aristocratic indebtedness in the nineteenth century*, különösen a 630–631. oldalak
40. Lásd pl. *C. P. Darcy*, *The encouragement of the fine arts in Lancashire 1760–1860* (Manchester, 1975), 20–41 és 63–79.
41. *F. M. L. Thompson*, *English landed society in the nineteenth century*, 76–108. továbbá *Mingay*, *English landed society in the eighteenth century*; *C. Wood*, *Victorian panorama* (London, 1976).
42. *A. E. Musson* and *E. Robinson*, *Science and technology in the Industrial Revolution* (Manchester, 1969), *A. E. Musson* (ed.), *Science, technology and economic growth in the eighteenth century* (London, 1972), *J. B. Morell*, *Individualism and the structure of British science in 1830*, – *Historical Studies of the Physical Science*, 3 (1971), 184–201.
43. *Disraeli*, *Coningsby*, 148.
44. Lásd pl. *S. Shapin*, *The Potteries Philosophical Society*, – *Science Studies*, 2 (1972); *Uő*. *Property, patronage and the politics of science: the founding of the Royal Society of Edinburgh*, – *British Journal for the History of Science*, 7 (1974); *A. D. Orange*, *The British Association for the Advancement of Science: the provincial background*, – *Science Studies*, 1 (1971); *Uő*. *The origins of the British Association for the Advancement of Science*, – *British Journal for the History of Science*, 6 (1972); *Uő*. *Philosophers and provincials: the Yorkshire Philosophical Society 1822–44* (Leeds, 1973); *M. Berman*, *The early years of the Royal Institution 1799–1810* – *Science Studies*, 2 (1972); *Uő*. *Social change and scientific organisation: the Royal Institution 1799–1844* (London, 1978).

45. A közhivatalok állásait nehezen tudták megszerezni az új középosztály leszármazottjai, viszont a tudomány a polgárság hitbizománya volt.
46. Lásd *E. Storella*, „Oh what a world of profit and delight”: the Society for the Diffusion of Useful Knowledge”, unpublished Ph. D. dissertation, Brandeis University, 1969.
47. Az ilyen összefüggések természetesen jól illenek Fosternek a tudatos ideológiai befolyásolást hirdető koncepciójához.
48. „Biztonságos társadalmi keretek között” volt a fő jelszó.
49. *J. Priestley*, Experiments and observations on different kinds of air (London, 1774), XIV.
50. Lásd *M. J. Cullen*, The statistical movement in early Victorian Britain (London, 1975).
51. *Stone, L.* The crisis of the aristocracy 1558–1641. (Oxford, 1965).
52. Lásd *Cannadine*, Aristocratic indebtedness, 626.
53. Lásd *D. A. Spring*, English land owners and nineteenth century industrialism, *Uő.* – *J. T. Ward*, Landowners and mining; *R. W. Sturgess*, Landownership, mining and urban development in nineteenth century Staffordshire In: *J. T. Ward, R. G. Wilson* (eds), Land and industry: the landed estate and the Industrial Revolution (Newton Abbot, 1971).
54. *T. J. Raybould*, The development and organisation of Lord Dudley’s mineral estates 1774–1845, – *Economic History Review*, 21 (1968); *Cannadine*, Aristocratic indebtedness.
55. Lásd Spring műveit: The English landed estate in the age of coal iron 1830–80, – *Journal of Economic History*, 11 (1951); The Earls of Durham and the great northern coalfield 1830–80, – *Canadian Historical Review*, 33 (1952); English land ownership in the nineteenth century: a critical note, – *Economic History Review*, 9 (1957); The English landed estate in the nineteenth century: its administration (Baltimore, Md, 1963).
56. *Sturgess*, Landownership, mining and urban development.
57. Idézi *Cannadine*. Aristocratic indebtedness, 640. *M. Girouard*, Patron extraordinary: John Third Marquis of Bute (1847–1900) In: *Victorian South Wales: architecture, industry and society*, Victorian Society: Seventh Conference Report (London, 1969), 5–22.
58. *Mordaunt Crook*, Victorian South Wales, 17.
59. Lásd *F. M. L. Thompson*, The end of the great estate, – *Economic History Review*, 8 (1955); *Uő.* „English great estates in the nineteenth century (1790–1914) In: *Contributions to the First International Conference of Economic History* (Paris, 1960).
60. Lásd *G. C. Brauer*, The education of a gentleman: theories of gentlemanly education in England 1660–1775 (New York, 1959); *Stone*, Crisis of the aristocracy, 303–317.
61. Lásd *Cardwell*, The organisation of science, 45–50.
62. Lásd *Musson, Robinson*, Science and technology. Chapter 5 („*Training captains of industry*”).
63. Lásd *Cardwell*, Organisation of science, 20–21.
64. Lásd *F. Musgrove*, Middle class education and employment in the nineteenth century, – *Economic History Review*, 12 (1959); *H. J. Perklin*, Middle class education and employment in the nineteenth century: a critical note – *Economic History Review*, 14 (1961).
65. Mr. Deane-hez írott levél, idézi *Musson és Robinson*, Science and technology, 203.
66. Lásd *Darcy*, Encouragement of the fine arts and for an interesting if idiosyncratic side-light G. E. Fussel, *James Ward R. A.: Animal painter 1769–1859 and his England* (London, 1974), chapter 3.
67. A középosztály vezető tagjai a 19. század elején már az udvari festőket invitálták magukhoz. Nyilván nem véletlen, hogy az ábrázolásmód is változott a festményeken, a rusztkus környezet és lovasjelenetek váltak divatossá.
68. Lásd *W. Weber*, Music and the middle class (London, 1975).
69. Uo. 53–84.
70. *G. Best*, Mid-Victorian Britain (London, 1971) 218–278. *W. L. Burn*, The age of equipoise: a study of the mid-Victorian generation (London, 1968). *R. D. Altick*, Victorian frame of mind (New Haven, Conn., 1957).
71. Lásd *E. P. Thompson*, William Morris; *W. Gaunt*, The Pre-Raphaelite tragedy (London, 1942); *Wood*, Victorian panorama.
72. *K. Clark*, The Gothic Revival: a study in the history of taste (London, 1950).

73. *Kennedy* (ed.), *The autobiography of Charles Hallé*.
74. Lásd pl. *D. Gadd*, *Georgian summer: Bath in the eighteenth century* (London, 1971); *R. Leonard*, *Englishmen at rest and play* (London, 1931); *P. J. N. Havins*, *The spas of England* (London, 1976); *J. Lowerson, J. Myerscough*, *Time to spare in Victorian England* (London, 1977), 23–46.